

Herinneringscultuur onder vuur

EEN ANALYSE VAN DE MUSEALE REPRESENTATIE VAN DDR-
DADERSCHAP IN BERLIJN

Sem van Helden

RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN | BACHELORWERKSTUK GESCHIEDENIS

BEGELEIDER DR. REMCO ENSEL

2019-2020

AANTAL WOORDEN: 9496

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Status Questionis	4
Het concept ‘herinneringscultuur’	4
De duiding van de DDR en de herinneringscultuur van de DDR	5
<i>New museology</i> en de analyse van musea	9
Representatie van de Stasi in het museum en de rol van ouderschap	11
Bronnen, methode en verantwoording	14
Hoofdstuk 1: Stasimuseum	16
Voorgeschiedenis van een <i>Täterorte</i>	16
<i>Dauerausstellung ‘Staatssicherheit in der SED-Diktatur’</i>	18
Tentoonstellen van ouders en oppositie	22
Hoofdstuk 2: DDR Museum	24
<i>Alltag</i> in het museum: een voorgeschiedenis van het DDR Museum	24
Ouderschap in één van de meest toeristische musea over de DDR in Berlijn	25
Conclusie	30
Bibliografie	32
Literatuur	32
Musea	33
Websites	33
Overige gepubliceerde bronnen	34

Inleiding

De jaren 2019 en 2020 staan in Duitsland in het teken van het dertigjarige jubileum van de val van de muur en de daaropvolgende eenwording van Duitsland. Zowel op regionaal, nationaal als internationaal niveau wordt op verschillende fronten teruggeblikt op deze onstuimige periode. Zo ook in *Der Tagesspiegel*, een van Berlijns grootste kranten. In het artikel ‘Vergangenheit lässt sich nicht zerreißen’ blikt journalist Robert Ide specifiek terug op de opening van de archieven van het *Ministerium für Staatssicherheit* (Stasi) en het belang en de nasleep ervan.¹

“Die Unterlagen – 111 Regalkilometer lang – dokumentieren Unterdrückung und Widerstand. Sie zeigen, dass Täter auch gleichzeitig Opfer sein konnten. Und dass jede kleine Information von Spitzeln einen großen, zum Teil dauerhaften Schaden bei Bedrängten anrichten konnte.[...] Erinnerung ist nicht Asche, sondern Glut, sagt Bürgerrechtlerin Marianne Birthler, selbst lange Stasi-Akten-Beauftragte. Der heutige Umgang mit der massenhaften Bespitzelung und ihren Opfern bleibt für alle eine permanente Reifeprüfung.”²

Uit dit citaat blijkt dat dader- en slachtofferschap nog altijd een belangrijk element is in de discussie rondom de complexe herinneringscultuur van de Duitse Democratische Republiek (DDR). Een groot deel van de voormalig Oost-Duitse bevolking is nieuwsgierig naar de documenten in de archieven, maar een aanzienlijk deel vindt het nog te confronterend: bang dat ze oude conflicten in familiale of vriendschappelijke relaties oprakelen. Later in het artikel betoogt Ide dat de stem van de slachtoffers te zacht is gebleven. Hij stelt dat het opmerkelijk is hoe stil en vreedzaam de geheime politie is opgedoekt. De Stasi werd weliswaar gelabeld als fout, maar verdere consequenties bleven nagenoeg uit. Ide stelt echter dat een toekomst zonder een open omgang met fouten moeilijk vorm te geven is, waarmee hij het belang van de discussie wil benadrukken.³

De discussie over de Duitse herinneringscultuur is dan ook nog volop aan de gang. Zeker met jubilea is er een gelegenheid om de balans op te maken. Het terugblikken op de val van de muur en de DDR gebeurt in een pluriformiteit van narratieven die niet altijd evenredig

¹ ‘Vergangenheit lässt sich nicht zerreißen: Das Erbe der Stasi – eine permanente Reifeprüfung’, *Tagesspiegel* (12 januari 2020) <https://www.tagesspiegel.de/politik/das-erbe-der-stasi-eine-permanente-reifepruefung-vergangenheit-laesst-sich-nicht-zerreißen/25425146.html> (geraadpleegd op 13 januari 2020).

² ‘Vergangenheit lässt sich nicht zerreißen’, *Tagesspiegel* (12 januari 2020).

³ Ibidem.

gerepresenteerd werden en worden. Een opvallend verschil is het onderscheid tussen de officiële herinneringen en private herinneringen. De door de staat georganiseerde of gesubsidieerde herdenkingen, evenementen, monumenten en musea worden als officieel beschouwd, terwijl herinneringen die meer in het privédomein van individuen of kleinere sociale groepen plaats vinden onder private herinnering vallen. Waar in de officiële herinnering de overwinning van de democratie op het communisme centraal staat, wordt daar een veelheid aan private herinneringen tegenover gezet die talloze variaties kent. Enkele private herinneringen zetten zich ook sterk af tegen de officiële herinneringscultuur. Het is echter van belang om in acht te nemen dat deze vormen van herinneren worden beïnvloed door zowel persoonlijke herinneringen, als andere factoren zoals politiek en media, en plekken van herinnering zoals erfgoed, monumenten en musea.⁴

In dit onderzoek zal gepoogd worden een inzicht te geven in het debat over de herinneringscultuur van de DDR na de val van de muur. De vraag die hierbij centraal staat is: hoe komt daderschap naar voren in de museale representatie van hedendaagse tentoonstellingen met betrekking op de DDR in Berlijn? Dit onderzoek zal een casestudy zijn naar de verschillen in tentoonstelling tussen twee musea, te weten het Stasimuseum en het DDR Museum. Om dit onderzoek theoretisch in te bedden zal hierbij eerst het wetenschappelijke debat over de herinneringscultuur van de DDR toegelicht worden. Vervolgens zal dan overgaan worden op de rol van museumstudies en met een specifieke focus op museale representatie van daderschap in de DDR.

⁴ N. Hodgin en C. Pearce, 'Introduction', in: N. Hodgin en C. Pearce eds., *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* (New York, 2011) 1-16, aldaar 1-4; A. Saunders en D. Pinfold, 'Introduction: 'Wissen wie es war'?', in: A. Saunders en D. Pinfold eds., *Remembering and Rethinking the GDR: Multiple Perspectives and Plural Authenticities* (Londen 2013), 1-15, aldaar 1-6; S. Jones, *The Media of Testimony: Remembering the East German Stasi in the Berlin Republic* (Basingstoke 2014) 1.

Status Questionis

Het concept 'herinneringscultuur'

Door de continue publieke twisten over de herinneringscultuur van de DDR is het ook een veelbesproken thema in de wetenschap.⁵ Om het concept herinneringscultuur te duiden wordt vaak terugverwezen naar begrippen als het 'collectief geheugen' van de Franse socioloog Maurice Halbwachs en *Les lieux des mémoire* van Frans historicus Pierre Nora. Beiden liggen weliswaar ten grondslag aan het begrip herinneringscultuur, maar ze zijn niet hetzelfde. Het collectief geheugen is, in Halbwachs definitie, een verzameling aan herinneringen die een groep gemeenschappelijk heeft en die op een al dan niet systematische manier in leven wordt gehouden door die groep. De individuele herinnering is volgens hem gevormd door het collectief, maar een individu kan volgens hem wel meerdere herinneringskaders hebben. De *lieux de mémoire* zijn de uitingen van herinnering aan het verleden waarin gepoogd wordt een connectie met het verleden te behouden in de moderne tijd, zowel op materiele als immateriële wijze. De herinneringscultuur is de omgang met het verleden, daar spelen zowel het collectief geheugen als de *lieux de mémoire* een rol in.⁶

De cultuurwetenschapper Jan Assmann bouwt voort op Halbwachs, maar gaat meer uit van de culturele aspecten van het collectief geheugen. Zo hanteert hij het begrip cultureel geheugen als verzamelbegrip voor alle kennis die generatie op generatie wordt doorgegeven via diverse culturele uitingen en instanties. Daartegenover plaatst hij het communicatieve geheugen als een sociale vorm van herinneren, die volgens hem maximaal drie generaties overgegeven kan worden. Wanneer de laatste die een specifiek historische herinnering heeft meegemaakt zal sterven, zal slechts de materiele herinnering overblijven die deels opgaat in de culturele herinnering. Wat niet wordt opgenomen in de culturele herinnering zal dan ook verdwijnen.⁷

Zijn echtgenote Aleida Assmann gaat hier verder op door en onderscheidt vier geheugenformaties: individueel, sociaal, politiek en cultureel. De laatste vormen volgens haar het collectieve geheugen en lijken het meest op elkaar. Individuele en sociale herinnering valt volgens haar onder wat haar echtgenoot eerder communicatief geheugen noemde. Deze laatste

⁵ Jones, *The Media of Testimony*, 3.

⁶ S. Hogervorst, *Onwrikbare Herinnering: Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum 2010) 19-20; Hogervorst verwijst hier naar het werk van: M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950) en P. Nora, *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984-1992).

⁷ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992) 29-33.

vorm vindt volgens haar op individueel niveau plaats in tegenstelling tot het collectief geheugen.⁸

Voorgaand overzicht is deels ontleend aan het proefschrift van Susan Hogervorst om haar definitie van herinneringscultuur te staven. Zij stelt namelijk dat collectieve herinnering niet gelijk staat aan herinneringscultuur. De collectieve herinnering staat in deze zin gelijk aan het collectief geheugen en herinneringscultuur is volgens haar de uitwerking van zowel de sociale als culturele dimensies van herinneren.⁹ Dit is van belang voor dit onderzoek omdat het spanningsveld van het debat over de herinneringscultuur van de DDR zich op het snijvlak van deze dimensies bevindt.

De duiding van de DDR en de herinneringscultuur van de DDR

De focus van de historiografie kan volgens de taalwetenschapster Sara Jones verdeeld worden in vier nauw met elkaar verbonden kwesties. Hoe zou de DDR als staat conceptueel geduid moeten worden? Welke aspecten moeten centraal staan in onderzoek naar de DDR? Wat is het meest relevante model dat aansluit bij de sociaalpolitieke structuur van de voormalige staat? En ten slotte: welke conclusies kunnen er getrokken worden over de relatie tussen staat, maatschappij en dagelijks leven?¹⁰

De wortels van het debat over de duiding van de DDR plaatst de historicus Corey Ross in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. In deze periode werd de DDR voornamelijk in de wetenschap politiek gedefinieerd in context van de Koude Oorlog, vanuit een westers perspectief waarin westers wetenschappers de boventoon voerde. De DDR werd als een dictatuur gezien waarbij het concept totalitarisme gehanteerd werd om de staat te duiden. Met het begrip totalitarisme konden dictatoriale regimes vanuit zowel links als rechts als fundamenteel hetzelfde beschouwd worden en gecontrasteerd worden met de westerse democratie. Hiermee werd de illegitimiteit van de DDR gelijkgetrokken aan die van het Derde Rijk. Zo ontkende het westen de DDR nog lange tijd als staat door ernaar te verwijzen als de *Sowjetische besatzungszone (SBZ)*.¹¹

In de jaren zeventig en tachtig werd hier volgens Ross een ander model tegenover geplaatst die wederom door de politieke situatie werd beïnvloed. Begin jaren zeventig werd

⁸ A. Assmann, *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 32-35.

⁹ Hogervorst, *Onwrikbare Herinnering*, 23-29.

¹⁰ Jones, *The Media of Testimony*, 1-2.

¹¹ C. Ross, *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the interpretation in the interpretation of the GDR* (Londen 2002) 6-10.

vanuit West-Duitsland onder leiding van Willy Brandt de zogezegde *Ostpolitik* ingezet. Ondanks de kritiek die dit beleid uit conservatieve hoek ontving, werd er toch meer toenadering gezocht tussen de beide delen van Duitsland. In de DDR leek bovendien meer afstand genomen te worden van fysiek geweld en de situatie in het land oogde op veel fronten stabiel. Hieruit volgt in de wetenschap een nieuwe manier van het duiden van de DDR. Hierbij wordt uitgegaan van een ‘systeem-immanente’ aanpak waarbij de DDR op zichzelf gedefinieerd dient te worden los van de westerse terminologie.¹²

Na de val van de muur komt de laatstgenoemde, meer genuanceerde visie op de DDR onder druk te staan en wordt deze bekritiseerd, omdat deze zou hebben bijgedragen aan het behouden van dit dictatoriale regime. De focus van het debat keert hiermee terug naar de oude benadering en wendt zich tot aspecten van onderdrukking en dwang.¹³ Bij dit model van totalitarisme worden echter al in de jaren negentig kanttekeningen geplaatst. Ross benadrukt dat deze kanttekeningen vooral vanuit Oost-Duitse hoek komen, gezien de vormgeving van de herinneringscultuur van de DDR belangrijke betrekkingen heeft op het kader waarin zij hun individuele herinneringen plaatsen. Hij stelt daarom ook dat het model van totalitarisme niet goed bestand is tegen kritisch onderzoek.¹⁴

Deze reeks kanttekeningen wordt aangevuld in het boek van Jones. Zij benadrukt namelijk dat het totalitaristische model de sociale realiteit van de DDR ontkende. Bovendien schept het volgens haar ook dichotomieën zoals ‘staat en maatschappij’, ‘partij en volk’ of ‘macht en onderdrukking’. Hiermee werd de bevolking van de voormalige Oost-Duitse staat in grofweg twee categorieën ingedeeld: enerzijds de machthebbers en zijn representanten en daartegenover de rest. De rest krijgt slechts de rollen van conformeren, verzet of oppositie toebedeeld, waardoor volgens Jones veel individuele ervaringen buiten de herinneringscultuur van de DDR vallen.¹⁵

Een alternatief voor modellen die uitgaan van totalitarisme wordt volgens Jones door de historica Mary Fulbrook gegeven in 2005, namelijk het model van de ‘participerende dictatuur’.¹⁶ Fulbrook stelt namelijk dat in deze verhitte discussie geen plek was voor de vele Oost-Duitsers die ervan overtuigd waren een normaal leven te hebben geleid in de DDR en zich niet per se konden vinden in de eerdergenoemde rollen.¹⁷ In haar boek zoekt ze naar een manier

¹² Ross, *The East German Dictatorship*, 8-14.

¹³ Ibidem, 16-17.

¹⁴ Ibidem, 20.

¹⁵ Jones, *The Media of Testimony*, 3-4.

¹⁶ Ibidem, 4; M. Fulbrook, *The People's State: East German society from Hitler to Honecker* (New Haven – Londen 2005) 12.

¹⁷ Fulbrook, *The People's State*, 3.

om te benadrukken dat inwoners van de DDR vaak zowel gedwongen en beperkt werden door het sociale en politieke systeem, als dat ze vaak actief en vrijwillig hieraan meewerkten. Met deze theorie geeft ze een meer genuanceerd alternatief voor de modellen die tot dan toe gehanteerd werden.¹⁸ De kritiek die Jones echter uit op het systeem van de participerende dictatuur is dat het de aandacht afleidde van het fysieke en psychologische geweld dat door delen van de voormalig DDR-inwoners ervaren werd. Voor deze inwoners staat dit echter centraal in hun begrip van de DDR.¹⁹

De auteurs van de introductie van de in 2018 verschenen bundel *The GDR Today* stellen dat een later werk van Fulbrook, uit 2009, het laatste innovatieve concept noemde om de DDR te beschrijven. Zij onderzocht de idee van ‘normalisatie’ in de voormalige Oost-Duitse staat als aanvulling op haar participerende dictatuur. De auteurs van de bundel stellen dat in de eerste twee decennia na de val van de muur het debat over de duiding van de DDR al op zoveel fronten uitvoerig besproken is, dat er na de toevoeging van het alledaagse leven onder de dictatuur een vorm van consensus is bereikt. Zij typeren dit ook aan de hand van een congres uit 2015 waar twee cruciale vragen worden gesteld: Hoe nu verder? Is alles over de DDR nu onderzocht? De auteurs stellen dat dit zeker niet het geval is, maar dat het debat te veel in dienst staat van de oude focuspunten. Volgens de auteurs zouden vraagstellingen breder getrokken moeten worden op interdisciplinair niveau, maar ook vooral naar hoe de DDR in het hedendaagse Duitsland een rol krijgt.²⁰

Wanneer het wetenschappelijke debat zich meer richt op de pluriformiteit aan herinneringen aan de DDR in de publieke sfeer noemt Jones de theorie van historicus Martin Sabrow leidend.²¹ Sabrow is een van de belangrijkste figuren in het onderzoek naar de DDR. Hij promoveerde in 2000 op de aard en rol van historiografie in de DDR, mag zich sinds 2004 directeur van het Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam noemen en is voormalig voorzitter van de *Expertenkommission zur Schaffung eines Geschichtsverbundes ‘Aufarbeitung der SED-Diktatur’*.²² In zijn in 2009 uitgekomen bundel *Erinnerungsorte der DDR* benadrukt hij dat het herinneringsdebat in de publieke sfeer meer sterk verschillende visies op de DDR kent. Van de consensus waar in *The GDR Today* over wordt gesproken is

¹⁸ Fulbrook, *The People’s State*, 12-15.

¹⁹ Jones, *The Media of Testimony*, 3-4.

²⁰ S. Ehrig, M. Thomas en D. Zell eds., *The GDR Today: New Interdisciplinary Approaches to East German History Memory and Culture* (Oxford 2018) 4-8.

²¹ Jones, *The Media of Testimony*, 4.

²² Sabrow M. et al., ‘Zur Entstehungsgeschichte des Expertenvotums’, in: I. Zündorf, S. Richter en K. Gregor eds. *Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte* (Göttingen 2007) 8; Martin Sabrow – Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, <https://zzf-potsdam.de/de/mitarbeiter/martin-sabrow> (geraadpleegd op 14 januari 2019).

volgens Sabrow in 2009 (nog) geen sprake. Dit komt volgens Sabrow doordat de DDR-geschiedenis door een geheel Duits publiek verwerkt werd na de val van de muur, waarbij de onderhandeling over de Oost-Duitse geschiedenis voor een groot deel door West-Duitsers werd bepaald, terwijl zij veel elementen van deze geschiedenis niet hebben ervaren. Het narratief dat vlak na de val ontstond, waarin de zegeviering van de democratie en de DDR als totalitaire staat centraal stond, is dus veelal becommentarieerd als een te eenzijdig westers perspectief. Daarnaast, zoals al eerder benoemd, is er ook een veelheid aan diverse herinneringen onder Oost-Duitsers, waardoor de collectieve herinnering van de DDR een strijdtoneel aan herinneringen is geworden die ieder claimen een coherente weergave te geven van het verleden.²³

Om orde te scheppen in dat strijdtoneel, categoriseert Sabrow drie verschillende herinneringslandschappen die het beeld van de DDR na de val van de muur vormen en bepalen, namelijk *Diktaturgedächtnis*, *Arrangementgedächtnis* en *Fortschrittsgedächtnis*.²⁴ De eerste, de *Diktaturgedächtnis*, staat centraal in de herinneringscultuur en is het meest dominant aanwezig. Deze vorm van herinnering besteed vooral aandacht aan het machts- en repressieapparaat van de communistische regimes, het onwettige karakter van de heerschappij van de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) en de gruwelen van de interneringskampen, gevangenschappen en spionagesystemen. De *Diktaturgedächtnis* focust zich volgens Sabrow op de verhouding tussen daders, slachtoffers en oppositie en binnen die herinneringscultuur staat de taak om reflectie en lessen uit het verleden in dienst te stellen van het heden centraal. Deze zouden bescherming moeten bieden tegen een herhaling van de geschiedenis.²⁵

De tweede, *Arrangementgedächtnis*, is vooral populair in voormalig Oost-Duitsland. Deze wijze van herinneren focust vooral op het dagelijks leven onder de SED-heerschappij, waarin men het niet altijd eens was met de partij, maar deze wel als onveranderlijk en vanzelfsprekend wordt erkend. Het verenigt als het ware de machtsfeer met de leefomgeving, waarin de herinnering aan de DDR-schommelt tussen een soort ironische of ‘*ostalgie*’ verering.²⁶ Het deelt veel *lieux de mémoires* met de *Diktaturgedächtnis*, maar koppelt in sommige gevallen andere herinneringen aan deze plekken. Denk hierbij aan de schaarste van

²³ M. Sabrow, ‘Die DDR erinnern’, in: M. Sabrow eds., *Erinnerungsorte der DDR* (München 2009) 11-29, aldaar 16.

²⁴ Sabrow, ‘Die DDR erinnern’, 18-19; Op voorgaande pagina’s gaat Sabrow in op vergelijkbare herinneringslandschappen die ten tijde van de DDR de herinneringscultuur vormden. Deze vervallen volgens hem echter na de val van de muur, en zijn daarom vanwege de focus op de herinneringscultuur na 1989 niet genoemd.

²⁵ Sabrow, ‘Die DDR erinnern’, 18.

²⁶ Ibidem, 19.

westerse luxegoederen die kenmerkend waren voor DDR-tijdperk of de Oost-Duitse variaties op deze producten.²⁷

Ten slotte beschrijft Sabrow de *Fortschittsgedächtnis*, die meer in de schaduw ligt van de publieke perceptie. Aan dit herinneringslandschap ligt de opvatting dat de DDR een legitiem alternatief was voor de kapitalistische sociale orde ten grondslag. Fysiek is deze herinneringscultuur nauwelijks zichtbaar door het verdwijnen van diverse heiligingsplaatsen van de antifascistische strijd waar verering van het communisme en haar leiders centraal stond. In de immateriële, sociale dimensie is deze vorm van herinneren nog zeker niet verdwenen. Zij die de DDR op deze manier herinneren treden in de publieke sfeer wanneer elementen van sociale zorg aangetast worden of er sprake is van destructie van socialistisch bouwerfgoed. De stabiliteit van deze herinneringscultuur komt vooral voort uit immateriële plekken van herinnering, zoals de eventuele voordelen die het DDR-onderwijssysteem zou hebben, de gelijkheid van vrouwen die werd gewaarborgd en vanwege de opvatting dat het wereldwijde kapitalistische economische systeem ook zijn lelijke kanten kent.²⁸

Waar Fulbrook eigenlijk meer de DDR als staat poogt te duiden en meer op conceptueel niveau blijft, probeert Sabrow meer inzicht te geven in welke variaties aan herinneringen aan de DDR naast elkaar bestaan. Als onderdeel van deze culturele herinnering zijn musea een belangrijk element. De musea die in dit onderzoek centraal staan zullen uiteindelijk teruggekoppeld worden naar de drie door Sabrow genoemde herinneringsculturen. In hoeverre komt deze driedeling terug in de analyse van representatie van de Stasi in het museum?

New museology en de analyse van musea

De musea die in dit essay als uitgangspunt worden genomen zijn alle twee opgericht in de tijd dat *new museum theory* al een veel besproken thema was in de discipline van museumstudies.²⁹ *New museum theory*, *critical museum theory* ofwel *new museology* is een theorie die vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw is opgekomen en die nauw samenhangt met het postkolonialisme. De theorie gaat ervanuit dat, ondanks dat het museum als instituut en zijn medewerkers zich zo objectief mogelijk willen opstellen, alle beslissingen die gemaakt worden met betrekking op het museum in meer of mindere mate een reflectie zijn van de onderliggende

²⁷ Ibidem, 19.

²⁸ Ibidem, 19-20.

²⁹ J. Marstine, 'Introduction', in: J. Marstine eds., *New Museum Theory and Practice: An Introduction* (Oxford 2006) 1-36, aldaar 5-7.

waardesystemen van het instituut en haar medewerkers. De museumwetenschapper Janet Marstine noemt de theorie een transformatie van het ouderwetse museum naar een meer modern museum. Waar het museum eerst als een plek van verering en heiligdom van kunst of geschiedenis gezien werd, verandert het museum met *new museology* naar een plek waar een discours van kritische reflectie centraal staat dat is toegewijd aan onderzoek naar controversiële geschiedenis of kunst met inachtneming van alle betrokken partijen.³⁰ Dit heeft enerzijds gevolgen voor de musea zelf, die zichzelf genoodzaakt zien hun museum te herzien of anders te gaan ontwerpen. Anderzijds heeft dit gevolgen voor het kader waarin musea onderzocht worden. In dit essay is vooral het laatste van belang.

Binnen *new museology* is het van belang dat zij die gepresenteerd worden in het museum controle hebben over hun eigen cultureel erfgoed. Het is daarmee volgens Marstine niet monolithisch, maar zou verschillende perspectieven en narratieven moeten omarmen. Gezien de huidige musea zijn opgericht na deze transformatie, zouden, hypothetisch gezien, de nieuwe inzichten van *new museology* al in zekere zin invloed moeten hebben gehad op de inrichting van de musea. Zij hebben dus een ander startpunt dan de al bestaande musea die geacht worden ideeën van *new museology* te verwerken.³¹

De *new museology* is bovenal een ideologische, theoretische en filosofische beweging die niet in alle musea in even sterke mate wordt - en kan worden - toegepast. Toch gaat het uit van een principe dat van belang is voor het uitvoeren van dit onderzoek: het museum is een plek van representatie van herinneringscultuur en identiteitsconstructie.³² De cultuurwetenschapper Jenny Kidd gaat dieper in op deze rol van musea. In dit onderzoek zal daarbij de visie op musea van Kidd als leidraad dienen. Zij stelt dat een museum en erfgoed performatief is, waarmee ze de encenering en theatrale eigenschappen van het tentoonstellen bedoelt. Bij het maken en bezoeken van tentoonstellingen worden volgens haar namelijk rollen aangenomen: men neemt de rol aan van samensteller van de tentoonstelling, bezoeker of beiden. Die rollen worden bepaald door de relatie tot het erfgoed en worden beïnvloed door het optreden van erfgoed in andere vormen van media. Men consumeert een museumtekst nooit in isolatie en objecten en informatievoorziening staan altijd in dialoog is met andere representaties, die partijdig of politiek kunnen zijn.³³

³⁰ Marstine, 'Introduction', 5.

³¹ Ibidem, 5-6.

³² Marstine, 'Introduction,' 1-5; Vgl.: M. Dixon, 'The unreliable perpetrator: negotiating narrative perspective at museums of the Third Reich and the GDR', *German Life and Letters* 70:2 (2017) 241-261, aldaar 242; J. Kidd, 'Introduction: Challenging History in the Museum', in: J. Kidd e.a. eds., *Challenging History in the Museum: International Perspectives* (Londen-New York 2014) 1-22, aldaar 4.

³³ Kidd, 'Introduction', 4.

Ten tweede stelt Kidd dat een museum twee rollen kan aannemen die in relatie staan tot elkaar. Zo kan enerzijds de rol van scheidsrechter van de collectieve herinnering aangenomen worden en anderzijds kan het museum een actieve rol innemen in het opnieuw creëren en maken van deze herinnering. Deze rollen lopen soms door elkaar heen waardoor het bestaan van een objectief verleden ambigu wordt, zeker met betrekking op lastig erfgoed. Hiermee benadrukt Kidd dat (betwist) erfgoed gelaagd is. Het museum getuigt van een verscheidenheid aan narratieven en interpretaties, gevormd door zowel bezoekers als medewerkers. Ze betoogt dat het met name voor complexe geschiedenissen lastig is een balans te vinden tussen de identiteit van de institutie en de individuele identiteit van zowel bezoeker als medewerker.³⁴ De museumwereld is echter in zekere zin bang voor zijn publiek: museumbezoekers vinden het de taak van musea om te engageren met moeilijke onderwerpen van erfgoed, terwijl er vaak over deze onderwerpen een pluriformiteit aan narratieven is met kwesties rondom autoriteit, legitimiteit en eventueel schuld waardoor het lastig is deze in één tentoonstelling te verwerken.³⁵

Musea zijn daarom interessante plekken om de samenkomst van diverse narratieven te analyseren. Wanneer erfgoed zelf en de representatie van erfgoed een constructie is dan is het belangrijk om te weten door wie de constructie gemaakt is en welke stemmen al dan niet gehoord worden. Daarnaast is het belangrijk om in acht te nemen dat musea vaak rekening moeten houden met diverse stakeholders met ieder een eigen politieke of sociale agenda.³⁶

Representatie van de Stasi in het museum en de rol van ouderschap

Onderzoek naar specifiek de representatie van de herinneringscultuur van de DDR op het niveau van erfgoed, monumenten en musea is niet nieuw. Het door Sabrow genoemde strijdtoneel aan herinneringen brengt extra uitdagingen met zich mee in de manier wanneer het gaat om het presenteren en representeren van deze geschiedenis.³⁷ Het probleem van de representatie van dergelijk erfgoed is dat het samenhangt met noties van dader- en slachtofferschap en wat deze concepten precies inhouden. Deze concepten zijn beide, in combinatie met ‘de omstander’, gedefinieerd in de context van genocidestudies. Denk hierbij aan het invloedrijke werk van bijvoorbeeld de historici Raul Hilberg of Frank Bajohr. Hoewel

³⁴ Ibidem, 4-5.

³⁵ Ibidem, 7-8.

³⁶ Ibidem, 8.

³⁷ Sabrow, ‘Die DDR erinnern’, 5.

de visies van beiden lichtelijk verschillen, hebben zij als gemene deler dat een essentiële factor van daderschap de participatie aan genocide is.³⁸ De geschiedenis van de DDR is niet geweldloos geweest, maar sprake van genocide is hier niet.

Hoe moet het daderschap in de context van de Stasi dan gedefinieerd worden? De cultuurwetenschapper Silke Arnold-de Simine stelt dat musea over de DDR in twee categorieën worden onderverdeeld: enerzijds plekken van trauma of daderschap en anderzijds plekken waar het alledaagse leven en *Ostalgie* de boventoon voeren. De eerste schaaft ze ook vooral onder het concept *memorial museums*, als een soort museum gewijd aan een historische gebeurtenis waarbij de herdenking aan een bepaald lijden een speciale rol speelt.³⁹ Met haar focus op de rol van *Ostalgie* in musea over de DDR maakt ze een belangrijke notie op deze splitsing. Deze splitsing in de herinneringscultuur gaat uit van de suggestie dat tentoonstellingen over het alledaagse leven per definitie samengaan met een banalisering van de DDR als *Unrechtsstaat*.⁴⁰ Ze stelt dat er sinds 2011 pogingen zijn geweest om diverse musea te vernieuwen naar een meer inclusief beeld, maar dat de binaire verdeling van de narratieven niet veel veranderd is en er eigenlijk geen enkel museum over de DDR is dat het hele verhaal vertelt.⁴¹

De taal- en cultuurwetenschapster Michaela Dixon heeft met haar specialisatie in de representatie van moderne Duitse geschiedenis een vergelijkbaar onderzoek gedaan als Arnold-de Simine, maar dan met een sterkere focus op daderschap van zowel de DDR als het nationaalsocialisme en de plekken van daderschap die zij naar de Duitse term *Täterorte* noemt. Deze *Täterorte* van beide ‘dictatoriale regimes’ vormen volgens haar een groot gedeelte van herinneringslandschap. Zij analyseert hoe het daderperspectief naar voren komt in musea met betrekking op de geheime politie van beide regimes. Haar specifieke focus met betrekking op de DDR is daarmee de Stasi en ze analyseert dan ook de veel betwiste musea die het alledaagse leven van de DDR representeren. Ze kijkt in haar analyse hoe musea hun bezoekers aan de hand van tekstuele, visuele en ervaringsgerichte elementen al dan niet meenemen in het daderperspectief.⁴²

³⁸ R. M. Ehrenreich en T. Cole, ‘The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships’, *Human organization* 64:3 (2005), 213-224, aldaar 213-217.

³⁹ S. Arnold-de Simine, ‘“The Spirit of an Epoch Is Not Just Reflected in Pictures and Books, but Also in Pots and Frying Pans”: GDR Museums and Memories of Everyday Life’, in: Hodgkin en Pearce eds., *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* (New York 2011) 95-111, aldaar 96.

⁴⁰ S. Arnold-de Simine, *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia* (Londen, 2013) 160-164.

⁴¹ Arnold-de Simine, *Mediating Memory*, 165, 168-183.

⁴² M. Dixon, ‘The Unreliable Perpetrator: Negotiating Narrative Perspective at Museums of the Third Reich and the GDR’, *German Life and Letters* 70:2 (2017) 241-261, aldaar 242-245.

Vanuit de tweedeling in dit soorten musea over de DDR, die zowel Arnold-de Simine als Dixon hanteren, zal gekeken worden of er verschillen te vinden zijn op de wijze waarop de Stasi gerepresenteerd wordt in deze twee type musea. Daarnaast biedt het onderzoek van Dixon inspiratie voor de manier waarop de musea geanalyseerd kunnen worden en zal de methode ook in het verlengde van haar onderzoek liggen. Dit zal in de methode verder toegelicht worden.

Bronnen, methode en verantwoording

In dit onderzoek zal de analyse van twee Berlijnse musea over de DDR-geschiedenis en de rol die daderschap in deze musea inneemt centraal staan. Hoe presenteren deze musea dit? De focus ligt hier op de verschillen tussen *Täterorten* en museums over *Alltaggeschichte*, en is er voor gekozen om van beide soorten één voorbeeld als casus te nemen. In het eerste hoofdstuk zal het Stasimuseum centraal staan en in het tweede hoofdstuk komt het DDR-Museum aan de Karl-Liebknecht-Strasse te Berlijn aan bod. De keuze voor enkel Berlijnse musea is enerzijds een pragmatische reden in verband met de omvang van dit onderzoek, anderzijds omdat hier zowel de West- als Oost-Duitse geschiedenis en identiteit samenkomen in één stad en de citymarketing deze historie ook als een van de centrale thema's van de stad presenteert.⁴³

De analyse zal in de voetsporen van het werk van eerdergenoemde Michaela Dixon staan. Waar Dixon zich focust op het inleven in het daderperspectief, zal in dit onderzoek meer de representatie van het narratief van de daders centraal staan. In haar onderzoek analyseert ze de musea vanuit drie elementen, namelijk: tekstueel, visueel en beleving. Zij stelt namelijk dat deze drie elementen ieder op hun eigen wijze impact hebben op de museumbezoeker. Middels specifieke terminologie en taal kan een tentoonstelling de bezoeker mee trekken in de ideologie en het verhaal van evenementen in de originele sociaalpolitieke context, of in ieder geval een goede benadering hiervan. De visuele focus kan een groter begrip creëren van de relatie tussen daders van het regime en maatschappij door bijvoorbeeld daderfotografie te tonen. Het gaat hierbij niet om het beeld van het slachtoffer maar het gedrag dat achter de camera plaatsvindt. Ten slotte maakt ervaringsgerichte focalisatie de uitvoering mogelijk van de daderpositie naast ander voorgeschreven bezoekgedrag, die allemaal worden opgelegd en beperkt door het publieke verhaal van het museum als een sociale en culturele instelling.⁴⁴

Concreet voor dit onderzoek betekent dit dat de focus zal liggen op het tekstuele element. Het belevingsgerichte en visuele element zijn vooral ter ondersteuning van Dixons focus op het ervaren van het daderperspectief. In dit onderzoek waar de focus meer op het gerepresenteerde narratief ligt is er voor gekozen het belevingselement niet mee te nemen en het visuele vooral in relatie tot het tekstuele mee te nemen. Dit heeft vooral te maken met de historische insteek van dit onderzoek en de tijdspanne. Vanwege de historische insteek zal de context van de musea een belangrijker kader vormen voor de analyse. Waar het visuele het tekstuele ondersteunt met betrekking op daderschap zal dit zeker meegenomen worden.

⁴³ Visit Berlin, 'Berlin History' <https://www.visitberlin.de/en/berlin-history> (geraadpleegd op 30 januari 2020).

⁴⁴ Dixon, 'The Unreliable Perpetrator', 259-261.

Middels eerdergenoemde tekstanalyse zal het woordgebruik in het museum onder de loep genomen worden om te identificeren welk narratief er rondom ouderschap in de tentoonstelling wordt gerepresenteerd.⁴⁵ Waar mogelijk is gefocust op de Engelse teksten die gepresenteerd zijn in het museum in verband met de expertise van de scriptant. Hier moet dus wel een slag om de arm gehouden worden dat er wellicht in de vertaalslag verschillen zijn ontstaan tussen de Duitse en Engelse tekst, hoe klein dan ook. Voor de progressie van dit onderzoek is uitgegaan van weinig tot geen verschillen.

Dit onderzoek poogt echter niet om een oordeel te vellen over welke representatie of narratief de juiste is, maar het poogt meer om inzicht te geven in welke narratieven en representaties heden ten dage dominant zijn in musea die deze geschiedenis behandelen.

⁴⁵In deze scriptie zal naar de tekstbordjes verwezen worden per museum. Wanneer de museumindeling zich leent voor een logische verdeling in secties zal dit gehanteerd worden. Verder wordt er indien mogelijk een titel genoemd van het gebruikte tekstbord om de tekstbordjes zo specifiek mogelijk te specificeren. De museumbezoeken hebben plaatsgevonden op 14, 15 en 16 december 2019. Om overbodig lange noten te voorkomen zullen de tekstborden volgens het volgende stramien geannoteerd worden: Naam Museum, Sectie: *Titel sectie*, 'Titel informatiebord', DSC-nummer. De naam van de tentoonstellingen zelf zal in de lopende tekst genoemd worden en zal voor de leesbaarheid van de noten ook dan niet opgenomen worden in de voetnoot. In deze scriptie zijn geen tijdelijke tentoonstellingen meegenomen, dus het gaat enkel om de vaste tentoonstellingen van de onderzochte musea. Tijdens het bezoek zijn foto's gemaakt om de teksten bij thuiskomst na te lezen. Deze gebruikte foto's uit eigen collectie omvatten alleen museumteksten. Aanvullende foto's zijn afkomstig van websites van de musea zelf. Voor inzage van de foto's uit eigen collectie neem dan contact op met s.vanhelden@student.ru.nl. De begeleider van deze scriptie krijgt de geannoteerde foto's als zipbestand meegestuurd.

Hoofdstuk 1: Stasimuseum

Voorgeschiedenis van een *Täterorte*

Het einde van de DDR en de val van de muur kwam voor velen als onverwacht. Grote, doch overwegend vreedzame, demonstraties kwamen pas in oktober 1989 op gang in Duitsland. De hervormingspolitiek die Gorbatsjov vanaf 1985 invoerde, werd in de DDR door de SED resoluut afgewezen. Deze hervormingspolitiek kreeg in andere Sovjetstaten echter meer vaste voet aan de grond waardoor de oppositie daar meer macht kreeg. Hierdoor versterkte het verlangen naar verandering, ook in Duitsland. Na de grote demonstratie van Leipzig op 9 oktober 1989 beseftte de SED dat die verandering er ook daadwerkelijk moest komen. Het betekende het einde voor de politieke carrière van Erich Honecker, die werd vervangen door de net zo impopulaire Egon Krenz. Zijn pogingen tot hervormingsvoorstellen werden weggehoond door de demonstranten en oppositie. Op 4 november volgde een nieuwe demonstratie waar ook SED-topman Günter Schabowski zou spreken, tot ongenoegen van de demonstranten. Schabowski zou later bekend worden als de persoon die op de persconferentie van 9 november aangaf dat de controles rondom de grensposten per direct versoepeld werden. De grenswachters wisten van niets en werden overspoeld door een mensenmassa die uiteindelijk leidde tot de val van de muur.⁴⁶

Door deze omwenteling steeg niet alleen het verlangen naar politieke verandering in Oost-Duitsland, maar ook het verlangen naar eenwording met West-Duitsland. Dit ging echter niet zonder slag of stoot en bracht diverse uitdagingen met zich mee. De toenmalige bondskanselier van West-Duitsland Helmut Kohl presenteerde daarom op 28 november 1989 het tienpuntenplan dat tot de hereniging zou moeten leiden. Belangrijk in dit plan was voornamelijk de financiële steun aan Oost-Duitsland, vrije verkiezingen, economische hervormingen en het vinden van een oplossing voor de continue vluchtelingstroom van oost naar west.⁴⁷ De burgerrechtenbeweging van de DDR wilde echter niet alleen politieke en economische hervormingen, maar ook een afhandeling van de dictatuur en inzicht in de Stasi-archieven.⁴⁸ Tot begin 1990 opereerde de SED namelijk door, maar onder een andere naam. Na

⁴⁶ Duitsland Instituut, 'Geschiedenis tot 1990: 9-10 tot 9-11', <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/138/9-10-tot-9-11> (geraadpleegd 8 januari 2020); Duitsland Instituut, 'Geschiedenis tot 1990: De Muur valt: einde van de Duitse deling', <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/135/de-muur-valt-einde-van-de-duitse-deling> (geraadpleegd 8 januari 2020).

⁴⁷ Duitsland Instituut, 'Geschiedenis tot 1990: Kohls 10-puntenplan voor de Duitse eenwording', <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/139/kohls-10-puntenplan-voor-de-duitse-eenwording> (geraadpleegd 8 januari 2020).

⁴⁸ Jones, *The Media of Testimony*, 4-5.

de val van de muur bleven de archieven aanvankelijk in het beheer van de Stasi. Demonstranten eisten op den duur inzicht in hun eigen dossiers en bestormden het hoofdkwartier van de Stasi aan de *Normannenstraße* in Berlijn-Lichtenberg.⁴⁹ Stasimedewerkers probeerden een deel van het archief te vernietigen voordat het in bezit kwam van de demonstranten.⁵⁰ Op 15 januari 1990 kregen de demonstranten het gebouw en de archieven in hun bezit en kwam men voor het vraagstuk te staan hoe om te gaan met deze hoeveelheid aan archiefmateriaal, hoe de afhandeling van de geschiedenis van de DDR moet gebeuren en door wie.⁵¹

Een van de antwoorden hierop was de oprichting van een museum in een van de gebouwen van het hoofdkwartier. Van 1957 tot 1989 was *Haus 1*, het gebouw waarin het museum zich heden ten dage bevindt, het hoofdkantoor van de minister Erich Mielke. In augustus 1990 werd door verscheidende burgerrechtenactivisten de vereniging *Antistalinistische Aktion* (ASTAK) opgericht. Deze organisatie had zichzelf als doel gesteld om een onderzoeks- en herdenkingscentrum op deze locatie te organiseren. In november werd *Haus 1* als museum voor publiek toegankelijk onder de naam *Forschungs- und Gedenkstätte Normannenstraße*.⁵²

In 2015 werd het museum heropend met een nieuwe permanente tentoonstelling en werd het omgedoopt tot het Stasimuseum. De huidige permanente tentoonstelling is een gezamenlijk project van de ASTAK en de *Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen* (BStU).⁵³ De BStU komt voort uit dezelfde emancipatie- en burgerrechtenbewegingen als de ASTAK en pleitte als organisatie voor een wet die de toegang tot de Stasi-archieven zou reguleren. Dit leidde in 1990 tot een wetsvoorstel dat in december 1991 van kracht werd. Sinds die tijd is de BStU een commissie die zich vanuit de overheid bezighoudt met de toegang tot, onderzoek naar, educatie over en reconstructie van de Stasi-archieven.⁵⁴

Het voormalig hoofdkwartier staat tegenwoordig bekend als de *Campus für Demokratie: Ort der Repression, Ort der Revolution, Ort der Aufklärung*. Het Stasi-Museum is slechts één onderdeel hiervan.⁵⁵ Het feit dat het complex in zijn geheel *Campus für*

⁴⁹ Bezoekersbrochure Stasimuseum Berlin, *Staatsveiligheid tijdens de SED-dictatuur* (Berlijn 2019), 1.

⁵⁰ Jones, *The Media of Testimony*, 4.

⁵¹ Bezoekersbrochure Stasimuseum Berlin, *Staatsveiligheid tijdens de SED-dictatuur* (Berlijn 2019), 1.

⁵² Stasimuseum, 'Trägerverein ASTAK e.V.', <https://www.stasimuseum.de/verein.htm> (geraadpleegd 20 februari 2020).

⁵³ Stasimuseum, 'Willkommen in Stasimuseum Berlin', <https://www.stasimuseum.de/index.htm> (geraadpleegd 20 februari 2020).

⁵⁴ BStU, 'Die Entstehung', <https://www.bstu.de/ueber-uns/geschichte-des-stasi-unterlagen-archivs/#c3046> (geraadpleegd op 9 maart 2020).

⁵⁵ BStU, 'Stasi zentrale: Campus für Demokratie', <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/> (geraadpleegd op 9 maart 2020).

Demokratie wordt genoemd, doet al enigszins vermoeden welk narratief centraal zal staan in het museum. Het museum zelf omschrijft hun vaste tentoonstelling als volgt:

“Die Dauerausstellung "Staatssicherheit in der SED-Diktatur" klärt über Aufbau, Entwicklung und Arbeitsweise des MfS auf. Sie informiert den Besucher über die Menschen, die für diese Institution tätig waren, und zeigt die Methoden, die sie bei der Kontrolle und Verfolgung der DDR-Bevölkerung anwendeten.“⁵⁶

In deze omschrijving staat meer de informatievoorziening over het reilen en zeilen van de Stasi centraal. Het gaat uit van de DDR als dictatuur, maar lijkt minder politiek beladen dan de naam van de overkoepelende campus. Met voorgaande context in het achterhoofd zal na een eerste indruk van het museum doorgedaan worden op de tekstuele analyse.

Dauerausstellung 'Staatssicherheit in der SED-Diktatur'

Bij het betreden van *Haus 1* komt men in de hal van het Stasimuseum. De tentoonstelling zelf vindt plaats op de eerste tot en met derde verdieping van het gebouw, waarvan de tweede verdieping het voormalig kantoor van Erich Mielke tentoonstelt in nagenoeg originele staat. Voor het betreden van de tentoonstelling staat nog een maquette met een overzicht van het voormalig hoofdkwartier van de Stasi. De tentoonstelling zelf bevindt zich in kamers die ooit als kantoren dienden voor medewerkers van de Stasi en bij elke ruimte is in een hoekje informatie te vinden over de functie van de betreffende kamer voor de val van de muur. Het museum lijkt dus veel waarde te hechten aan het conserveren van het gebouw zoals het er ooit uitgezien heeft.

Wanneer meer specifiek naar de indeling van de tentoonstelling zelf gekeken wordt, valt bij binnenkomst het bord met de bewegwijzering op. Naast de verdieping van Mielke bestaat de tentoonstelling uit vier andere thema's. Op de eerste verdieping zijn dat *Der Auftrag* en *Die Täter*. Deze verdieping is ook het gedeelte waaraan de BStU heeft meegewerkt.⁵⁷ Op de derde etage volgen de thema's *MfS in Aktion* en *Ende der Staatssicherheit*. Om de thema's van elkaar te onderscheiden maakt het museum gebruik van vier verschillende kleuren die ieder gekoppeld zijn aan één thema. De lay-out van de zalen per thema correspondeert met de kleur die bij de

⁵⁶ Stasimuseum, 'Ausstellung', <https://www.stasimuseum.de/ausstellung.htm> (geraadpleegd op 9 maart 2020).

⁵⁷ Ibidem.

ingang aan ieder thema gekoppeld is. In praktisch opzicht is het museum zeer helder en overzichtelijk vormgegeven.

Wanneer specifiek naar daderschap wordt gekeken valt het thema *Die Täter* direct op. Dit gedeelte van de tentoonstelling wordt opgedeeld in drie zalen: *die Hauptamtlichen*, *die Inoffiziellen* en *Mit allen Mitteln*. Het museum geeft hiermee het signaal af dat zij zowel de officiële als inofficiële medewerkers van de Stasi als daders beschouwen. In de *Hauptamtlichen* zaal zijn verschillende foto's met biografieën van de leiding te zien. Veelal wordt hier in de beschrijvingen de informatie beperkt tot de officiële functies. In de aanzienlijk kleinere onderschriften, vaak gekoppeld aan een object of foto, staan daarentegen meer 'dadens' beschreven. Dit geldt niet alleen voor de biografische teksten. Door het hele museum geven de grotere teksten meer schijn van neutraliteit, terwijl kleinere onderschriften gerelateerd aan een dergelijke tekst vaak meer toelichten.⁵⁸

Het tekstbord 'MfS and its use of weapons' uit dit deel van de tentoonstelling is daar een goed voorbeeld van. De grote tekst luidt als volgt:

"To secure SED rule, the State Security had an extensive weapons arsenal at its disposal. The military character of the Stasi was demonstrated most clearly by the "Felix Dzerhinsky" guard regiment, but other units, such as the 'special forces' of the Minister's Work Group [AGM/S], were also equipped to deal with armed conflicts. After the SED leadership expressed sympathy for the bloody suppression of the Chinese democracy movement in June 1989, there was heightened fear that the MfS might use armed force against citizen's movement in GDR."⁵⁹

Zo laat deze tekst in het midden wat er daadwerkelijk gebeurd is. Het geeft aan dat de troepen bestonden, maar of de angst van burgers terecht was wordt hieruit niet duidelijk. Het stuk zegt vooral heel veel niet. Het onderschrift dat er direct, in een kleiner lettertype onderstaat, geeft een extra aanvulling:

"Combat order "Merit for the Nation and Fatherland" in silver, 1970s – This kind of combat medal was awarded to the marksmen of the MfS "Taskforce

⁵⁸ Zie o.a.: Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, 'Ongetiteld informatiebord', DSC02646 en 'Ideological influence', DSC02647; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'Ongetiteld informatiebord', DSC02738 en 'The outdoor cells with separate "cages" in the former MfS remand prison on Magdalenenstrasse, 1990', DSC02739; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, 'The "Transparent Being"', DSC02843 en 'Excerpt from an MfS training film, 1984', DSC02844.

⁵⁹ Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'MfS and its use of weapons', DSC02709.

unit” that waylaid and killed 32-year-old Michael Gartenschläger on the night of 1 May 1976. They were also given a bonus of 1,500 marks. Gartenschläger had tried to dismantle a SM-70 spring gun from the GDR border fence on two previous occasions. The SM-70 proved that the GDR consciously accepted the death of fugitives at the border.”⁶⁰

Hier wordt duidelijk dat geweld verheerlijkt en bewust beloond werd en dat de slachtoffers daarbij geaccepteerd werden. De tentoonstellingsmakers trekken hier dus een grotere conclusie uit een enkel voorval.

Een andere manier waarop het museum een bepaalde opvatting laat doorschemeren is bij het gebruik van aanhalingstekens. Er lijkt bewust gebruik te zijn gemaakt van aanhalingstekens in de tekstborden. Deze worden op drie verschillende manieren gebruikt. De eerste is de meest voor de hand liggende, maar daarmee ook niet de meest relevante. Het gaat hierbij om het gebruik van aanhalingstekens om instituties en citaten aan te duiden.⁶¹ In de tweede wijze worden aanhalingstekens gebruikt om aan te tonen wanneer het om bewoordingen van de Stasi gaat.⁶² Denk hierbij aan woorden als *hostile elements* en *enemy*, zoals bijvoorbeeld in de tekst van het volgende informatiebord:

“The post inspectors processed the intercepted letters in various ways. If they suspected that the sender was trying to establish contact with “hostile” media agencies, such as the west Berlin radio station RIAS, the letter was withheld.”⁶³

Met het woord *hostile* - in het Duits *Feindlich* - wordt duidelijk de toenmalige terminologie van de Stasi overgenomen.

⁶⁰ Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, ‘Combat order “Merit for the Nation and Fatherland” in silver, 1970s’, DSC02710.

⁶¹ Zie o.a.; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘Zaisser’, DSC02639; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02637; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, ‘Equipment’, DSC02715; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, ‘Display board presentation “Your path to Us”’, DSC02717; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Plan of action for “River”’, DSC02867; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Article 106 of the GDR Criminal Code’, DSC02877

⁶² Zie o.a.; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘Copy of Soviet memo regarding the personnel situation in the GDR Ministry for State Security’, DSC02633; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘Ernst Wolweber’, DSC02640; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, ‘Employee/writer, Berlin’, DSC02808; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02872; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Assignment from Department XX of the MfS district administration in Karl-Marx-Stadt for a covert search, 16 June 1982’, DSC02873; Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02875.

⁶³ Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02865.

De derde manier waarop het gebruikt wordt impliceert dat het museum andere opvattingen heeft dan zoals het destijds gepresenteerd werd.⁶⁴ Binnen deze drie is in zekere mate sprake van overlap. Zo hangt de terminologie van de Stasi enerzijds nauw samen met citaten, en zijn het in zekere zin ook citaten. Het onderscheid tussen die twee wordt in deze analyse gebaseerd op de context en lengte. Zo zijn citaten of door hun overwegend langere lengte of context te onderscheiden. In het geval van namen van de instanties volstaat de context doorgaans. In het tweede geval vaker om losse woorden of woordgroepen in de lopende tekst verwerkt worden, maar dat ze met de aanhalingstekens willen benadrukken dat het gaat om Stasi-terminologie.

Het verschil tussen de Stasi-terminologie en de opvattingen van het museum ligt iets complexer. Het gebruik van *hostile* met aanhalingstekens zou ook kunnen impliceren dat de tentoonstellingsmakers hier een dubbelzinnigheid ervaren, wat naar alle waarschijnlijkheid ook het geval is, maar niet per definitie zo hoeft te zijn. Toch lijkt op sommige punten een zeker oordeel door te schemeren. In een van de eerste zalen van de tentoonstelling komt dit het meest expliciet naar voren, zoals het volgend voorbeeld aantoont:

“The People’s Chamber was the ‘parliament’ of the GDR and officially the highest political body [...] The People’s Chamber ‘elected’ the State Council, the Council of Ministers and the Supreme Court according to the demands of the Politburo.”⁶⁵

Hier wordt met de aanhalingstekens de waarschijnlijkheid van deze woorden in twijfel getrokken door de tentoonstellingsmakers. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het gerepresenteerde narratief niet vanuit het perspectief van de Stasi is en dat er wederom een oordeel verwerkt zit in de tekst.

Een ander aspect dat in het verlengde van voorgaand tekstbord veelvuldig voorkomt is de focus op het ondemocratische aspect van de SED. Zo wordt het benoemen van een gebrek aan scheiding tussen rechtspraak en staat vaak genoemd, wordt er regelmatig naar de DDR verwezen als *Unrechtsstaat* of ‘dictatuur’, en wordt vaak de schending van mensenrechten genoemd, zoals met name de vrijheid van meningsuiting, reizen of privacy.⁶⁶ Daarmee lijkt de opzet van het museum binnen het herinneringslandschap van de door Sabrow beschreven

⁶⁴ Zie o.a.: Stasimuseum, Sectie 3: *MfS in Aktion*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02883; Stasimuseum, Sectie 3, *MfS in Aktion*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02865; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘State Apparatus’, DSC02626.

⁶⁵ Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘GDR People’s Chamber’, DSC02625.

⁶⁶ Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02624; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, ‘SED internal memo from 14 June 1955’, DSC2620.

Diktaturgedächtnis te vallen. Zowel de focus op het ondemocratische landschap van de DDR en de koppeling naar ouderschap komen hierin terug.

Tentoonstellen van daders en oppositie

Een van de opvallendste elementen van de tentoonstelling is hoe de medewerkers van de Stasi tentoongesteld worden. Op verschillende punten in de tentoonstelling zijn vele foto's en documenten betreffende, al dan niet officiële, medewerkers te zien, voorzien van onderschrift waarin daden van deze personen beschreven worden. Voor de top van de voormalige Stasi is dit geen opvallend fenomeen. Velen zijn ook publiekelijk berecht en hun verhaal is tot op zekere hoogte algemeen bekend.⁶⁷ Opvallend is dat lagere functionarissen van de Stasi of inofficiële medewerkers in sommige gevallen net zo expliciet tentoongesteld worden. Op sommige foto's zijn personen onherkenbaar gemaakt en de namen gefingeerd, maar voor het overgrote gedeelte zijn de daders herkenbaar.⁶⁸ Het gegeven dat deze door elkaar lopen doet vermoeden dat de geëxposeerde personen inspraak hebben gehad in hun herkenbaarheid, maar niet de keuze hebben gehad om wel of niet tentoongesteld te worden. Dit *naming* en *shaming* principe lijkt in zekere zin op wat Jones de 'heksenjacht op de ontmaskering van *Inoffiziellen Mitarbeiters (IM)*' noemde. Een jacht die al snel na de opening van de Stasiarchieven plaatsvond.⁶⁹ Het fenomeen dat Jones omschrijft vindt echter begin jaren negentig plaats. Deze tentoonstelling is daarentegen in 2015 verwezenlijkt.⁷⁰

In het laatste gedeelte van de tentoonstelling ligt de focus op oppositie en de eindfase van de DDR en gaat de tentoonstelling over in een soort beschrijving van de laatste fase en de turbulente periode van *Die Wende*. In dit laatste stuk van de tentoonstelling zit een soort verkapte heldenverering voor de activisten die destijds voorkomen hebben dat de Stasi alle

⁶⁷ Zie o.a.: Stasimuseum, Sectie 2, *Die Täter*, 'Das Leitungspersonal', DSC02681; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'Bruno Beater', DSC02683; Stasimuseum, Sectie 2, *Die Täter*, 'Werner Irmeler', DSC02685; Stasimuseum, Sectie 2, *Die Täter*, 'Alexander Schalck-Golodkowski', DSC02691.

⁶⁸ Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, 'Tatjana Besson from the punk band Die Firma', DSC02614; Stasimuseum, Sectie 1: *Der Auftrag*, 'Manfred Rinke', DSC02610; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'Gerd Kramer', DSC02794; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'IMS „Toni Mang“', DSC02800; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'Employee/writer Berlin', DSC02808; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'ZI „Hindemith“', DSC02806; Stasimuseum, Sectie 2: *Die Täter*, 'Frank Köster', DSC02802.

⁶⁹ Jones, *The Media of Testimony*, 5-6; Ze onderbouwt dit op basis van het artikel van Jan-Werner Müller, zie: J. Müller, 'East Germany: Incorporation, Tainted Truth, and the Double Division', in: A. Barahona de Brito, C. González Enríquez, and P. Aguilar eds., *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies* (Oxford 2001) 248-274.

⁷⁰ BStU, 'Stasi zentrale: Campus für Demokratie', <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/> (geraadpleegd op 9 maart 2020).

sporen heeft kunnen vernietigen. Zie het voorbeeld het volgende stuk uit één van de laatste zalen:

“Despite all efforts to maintain secrecy, the destruction of documents did not go unnoticed. Courageous citizens tried to prevent evidence from being destroyed. They occupied district and local offices. Many were able to stop the destruction. [...]”⁷¹

Het woord ‘Courageous’ is zeker niet neutraal en laat daarmee ook sterk zien in welke context de tentoonstelling tot stand is gekomen.

Ondanks voorgaande voorbeelden lijkt de tentoonstelling in grote lijnen een zakelijk narratief na te streven, waarbij ze de Stasi zo objectief mogelijk pogen te beschrijven. Volledig objectief is de tentoonstelling echter niet: de democratische waarden vanuit de BStU lijken in zekere mate door te schemeren en aan het eind van de tentoonstelling blijken ook de idealen van de burgerrechtenbewegingen een rol te hebben gespeeld. Daarnaast lijkt de keuze om daders te personifiëren een poging te zijn geweest om daderschap letterlijk en figuurlijk een gezicht te geven en uit de anonimiteit te trekken. Het lijkt een vorm van *naming* en *shaming*, maar deze foto’s dienden vooral ter illustratie van hoe ver de Stasi kon gaan om mensen te rekruteren, bespioneren en martelen. De tentoonstelling lijkt verder voornamelijk in te passen in de politieke en culturele herinnering van collectief geheugen en daarmee ook, zoals eerder genoemd, te passen in het herinneringslandschap van de *Diktaturgedächtnis*.

⁷¹ Stasimuseum, Sectie 4: Ende der Staatssicherheit, ‘Ongetiteld informatiebord’, DSC02902.

Hoofdstuk 2: DDR Museum

Alltag in het museum: een voorgeschiedenis van het DDR Museum

Musea die zich richten op de *Alltaggeschichte* van de DDR worden doorgaans als totale tegenpool van de voorgaande *memorial museums* of *Täterorte* geplaatst. Het kenmerkende van deze musea is volgens Arnold-de Simine dat ze niet gebonden zijn aan een specifieke locatie en dat het omgaan met de herinnering aan betwist erfgoed niet hun specifieke doelstelling is. Het eerste museum dat zich focuste op de *Alltaggeschichte* was het in 1993 opgerichte *Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR* te Eisenhüttenstadt, wat al gelijk veel kritiek kreeg vanwege de ‘normalisatie’ in van de DDR. Ook dertien jaar later, wanneer een nieuw DDR-Museum in de hoofdstad werd geopend, bleef die kritiek aanwezig, maar toch werd het een van Berlijns populairste musea over de DDR.⁷²

Waar het Stasimuseum voortkomt uit burgerrechtenbewegingen is het DDR-museum een project van de West-Duitse Peter Kenzelmann. Hij initieerde het museum omdat hij een overkoepelend museum over het alledaagse leven in de DDR mist in Berlijn.⁷³ Dit private initiatief ontvangt in tegenstelling tot het Stasimuseum geen financiering van de staat en heeft ook meer commerciële doeleinden dan het Stasimuseum, wat één van de vele verwijten is aan adres van het DDR-museum.⁷⁴ Het museum draait vooral op private sponsors, entreetickets en merchandise. Naast het commerciële aspect stellen critici dat de museale representatie van het alledaagse leven museumbezoekers afleidt van de politieke onderdrukking en dat de alledaagse geschiedenis in het museum eigenlijk in een door de staat gefinancierd museum, zoals het *Deutsches Historisches Museum*, behandeld dient te worden. Zelf stelt de initiatiefnemer dat het museum niet de intentie heeft om enige vorm van *Ostalgie* op te wekken of het onderdrukte leven in de dictatuur te verdoezelen. Het museum heeft echter ook positieve erkenning geoogst. Zo zijn de twee keer genomineerd voor de ‘European Museum of the Year’ award.⁷⁵

De organisatie van het museum omschrijft hun tentoonstelling als een interactieve en levendige tentoonstelling gebaseerd op grondig academisch onderzoek. Bezoekers worden uitgenodigd om op een actieve manier meer te weten te komen over de geschiedenis van de

⁷² Arnold-de Simine, ‘The spirit of an Epoch’, 96.

⁷³ Ibidem, 97.

⁷⁴ Arnold-de Simine, ‘The Spirit of an Epoch’, 97.

⁷⁵ ‘Ein Rundgang durch das DDR-Museum’, *Fudder, Badische Zeitung* (31 augustus 2006) <https://fudder.de/ein-rundgang-durch-das-ddr-museum--118189665.html> (geraadpleegd op 13 maart 2020).

DDR. Naast interactie met objecten, stelt organisatie ook interactie met elkaar centraal waarmee ze in willen spelen op de discrepantie die er bestaat tussen individuele herinneringen van het leven in de DDR en de publieke herinnering na de val van de DDR.⁷⁶ Het gaat hier om het eerdergenoemde snijvlak tussen individuele en communicatieve herinnering aan de ene kant en de politieke of culturele herinnering aan de andere kant.⁷⁷

In de analyse van dit museum zal vooral gekeken worden in hoeverre het beeld dat van de Stasi en SED geschetst wordt afwijkt van de representatie in het Stasimuseum. De twee musea zijn verschillend van insteek: waar het Stasimuseum meer een politiek narratief vertelt, geeft het DDR-museum een meer sociaal-cultureel beeld van de DDR. De Stasi en SED worden wel degelijk in dat beeld meegenomen, maar in hoeverre is er sprake van daderschap in de representatie?

Daderschap in één van de meest toeristische musea over de DDR in Berlijn

Waar het Stasimuseum vrij statisch oogt bij binnenkomst, is het DDR museum dynamisch en kleurrijk. Dit heeft er wellicht ook mee te maken dat het Stasimuseum zich ten doel heeft gesteld de originele structuur van het gebouw te conserveren. Het DDR-museum is verdeeld in drie opvolgende thema's: *Öffentliches Leben*, *Partei und Staat* en *Leben im Plattenbau*. Een visueel aspect dat meteen opvalt is dat het eerste gedeelte, het thema *Öffentliches Leben*, oogt vrolijk gekleurd. Als je daarentegen vanaf de ingang richting het thema *Partei und Staat* kijkt, lijken donkere grijstinten en enige steriliteit te domineren.⁷⁸ Het laatste gedeelte waarin de reconstructie is gemaakt van een *Plattenbau*-appartement is niet meegenomen in deze analyse. De focus van dit gedeelte van de tentoonstelling ligt te sterk op het visuele en beleavingsaspect.

In het eerste gedeelte van de tentoonstelling wordt de Stasi nauwelijks genoemd. Ook in het gedeelte *Partei und Staat* gaat het slechts om een paar verwijzingen. De toon die wordt aangeslagen in het museum is rondom de Stasi echter wel vrij expliciet. Het bord dat uitleg toont over de Stasi benadrukt vooral het wetteloze karakter van het ministerie.⁷⁹ In de overige informatieborden worden ook voornamelijk anekdotes van handelen en daden van de Stasi

⁷⁶ DDR-Museum, 'Journey back to the DDR', <https://www.ddr-museum.de/en/collection/exhibition> (geraadpleegd op 12 maart 2020).

⁷⁷ Arnold-de Simine, 'The spirit of an Epoch', 97.

⁷⁸ DDR-Museum, Sectie 0: *Eingang*, 'Subjects of the Exhibition', DSC03219; DDR-Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, 'Impressiefoto', DSC03249.

⁷⁹ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, 'Watching over Paradise', DSC03352.

beschreven. Zie bijvoorbeeld het informatiebord bij de replica van een verhoorruimte van de Stasi-gevangenis:

“‘Don’t worry, we have plenty of time’, said the interrogator repeatedly. The same questions for hours and the monotonous tapping of the typewriter. The remand prisoner was entirely helpless. Nothing to read, no visitors, no lawyer, sleep deprivation and strict isolation. The only person with whom he ever spoke was his interrogator. Prisoners often felt the need to get everything off their chest. In fact, this was part of the strategy which the Stasi men learned at the Stasi University in Potsdam.”⁸⁰

Het stuk geeft meer inzicht in het gevoel van het slachtoffer dan het handelen van de Stasi, waardoor de kwade aard van de handelingen van de Stasi extra wordt benadrukt. De beperkte informatie over de Stasi is veelal in deze anekdotische stijl beschreven, waarbij doorgaans moreel veroordelend taalgebruik wordt gehanteerd zoals *plundering* en *confiscating*,⁸¹

In het kader van de oppositie komt de Stasi ook nog enigszins terug. Wanneer het in het museum om oppositie gaat, wordt dit vooral gelinkt aan de kerk.⁸² De kerk werd als een van de weinige plekken beschouwd waar de SED nauwelijks controle en grip op had en waar de oppositie samenkwam, zoals te zien in volgend informatiebord:

“Opposition groups attempted to inform the public about the unfolding environmental disaster. In the 1980s, the Church provided a haven for the production of unofficial, low-circulation environmental pamphlets. Their editors were persecuted by the Stasi. ‘Streiflichter’ was the organ of the Working Group for Environmental Protection based in a Leipzig parish office.”⁸³

Ook hier ligt de focus op de verhouding tussen daders en slachtoffers, maar blijft het op de oppervlakte.

⁸⁰ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘You will talk’, DSC03256.

⁸¹ Zie o.a.: DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The Aroma of the Big Wide World’, DSC03347; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘We are the People’, DSC03284; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The ‘Invasion’ of West-Berlin’, DSC03296; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘House Book’, DSC03348.

⁸² DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘A hint of freedom’, DSC03285; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Printing went underground’, DSC03286; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The long journey to freedom’, DSC03287; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The beacon of Zeitz’, DSC03304; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘A hint of freedom’, DSC03285.

⁸³ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Underground ecology’, DSC03308.

Verder ligt de nadruk vooral op de SED en de invloed op het dagelijks leven van de DDR-inwoners. Censuur, militarisme en agressie vanuit de SED komen veelvoudig aan bod, maar de Stasi wordt hierin niet expliciet genoemd.⁸⁴ Wanneer er wordt gesproken over de Stasi of SED, worden bovendien maar zelden namen en personen gekoppeld aan de omschreven situaties. Zie bijvoorbeeld één van de tekstborden betreffende de Volksopstand van 1953:

“June 1953 saw more than half a million people take to the streets in protest against the policies of the SED. [...] The Soviet Union declared martial law and put tanks on the streets. More than 50 people died, the majority of whom were shot by soldiers and police. The SED labelled the 17 June as a ‘fascist putsch attempt’.”⁸⁵

In zekere mate wordt het daderschap hier wel gerepresenteerd, maar toegeschreven aan de partij en niet aan afdelingen of personen binnen die partij. Hoewel het museum op sommige vlakken inderdaad *Ostalgisch* oogt, verwijst het narratief van het museum vaak naar de onderdrukking en koppelt deze veelal aan de SED.

De tentoonstelling laat zien dat de invloed van de SED op het dagelijks leven groot was en dat de SED een dwingend karakter had waar moeilijk aan te ontkomen was:

“[...] The Politburo and the SED formed a type of shadow government, governing every aspect of life in the GDR. [...] The Party leadership also took decisions affecting non-comrades, often without informing the person concerned. The possibility of disagreement was never factored in.”⁸⁶

Dit dwingende karakter laat de tentoonstelling ook zien aan de hand van diverse aspecten van onderwijs en jeugd.⁸⁷ Zoals bijvoorbeeld te zien is in het volgende informatiebord:

“Well-structured, the GDR system was designed to cater the needs of the economy. Aiming to produce ‘well-rounded Socialist personalities’, school

⁸⁴ Zie o.a.: DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Constant readiness’, DSC03254; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Human targets’, DSC03265; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The Military Tone’, DSC03266; DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘The Disco Quota’, DSC03245; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The Consensual Dictatorship’, DSC03279; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘I’m off then’, DSC03334; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Borderline experiences’, DSC03344.

⁸⁵ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Tanks on the Street’, DSC03288.

⁸⁶ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The party, the party is always right’, DSC03278.

⁸⁷ Zie o.a.: DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘Learning in step’, DSC03223; DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘Forming the cadre’, DSC03225; DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘A planned childhood’, DSC03239; DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘And Action!’, DSC03240; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Counting tanks’, DSC03262; DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘Thrashing the opponent’, DSC03263.

leavers were to be efficient, loyal to the party and ready to ‘defend their homeland’. Critical thought, individuality and creativity had no place in the East German world. For those wanting to take A-levels, a FGY membership card and participation in the Socialist coming-of-age ceremony was a must. This immense ideological pressure produced tedium and antagonism; the school system did not achieve its ‘class aim’.”⁸⁸

Voorgaande informatieborden geven echter geen representatie van ouderschap, maar laten eerder zien in hoeverre de SED doordrong in het dagelijks leven, al dan niet in negatief geladen bewoordingen. Het gepresenteerde narratief lijkt daarmee tussen de herinneringslandschappen van de *Arrangementsgedächtnis* en *Diktaturgedächtnis* in te zitten.

Een van de meest opvallende uitspraken over de SED wordt echter gedaan bij het centrumstuk van het tweede gedeelte van de tentoonstelling. Dit stuk is een bureau dat symbool staat voor de bureaucratie van de SED. Het bijschrift luidt als volgt:

“The everyday face of power was more boring than terrifying. Functionaries in creased suits, tired, unshaved and grey. With a cigarette in the corner of their mouths and a full briefcase under their arm, they hurried from meeting to meeting. Their life revolved around their desk: decisions were made, passed on via the grey telephone and recorded in top secret files. The functionaries were mere cogs in the machinery of power. Cheerless, anonymous and efficient.”⁸⁹

De opvatting dat de alledaagse taken van de macht niet angstaanjagend was, maar vooral saai lijkt een soort ridiculisering van de machthebbers. Een mogelijk motief van het museum hierbij zou kunnen is om een gesprek uit te lokken tussen verschillende museumbezoekers om ervaringen en herinneringen uit te wisselen. Het lijkt een vrij controversieel standpunt, en door een gebrek aan nadere toelichting blijft de bedoeling van het museum hier echter onduidelijk.

Kortom, het DDR-museum houdt redelijk afstand van het thema ouderschap. Er wordt wel gesproken over de onderdrukking en dictatuur en hoe dit het alledaagse leven heeft beïnvloed destijds, maar blijft rondom ouderschap aan de oppervlakte. Waar in dit onderzoek ouderschap vooral aan de Stasi wordt gekoppeld als uitvoerende partij, lijkt daarom ouderschap niet in hele sterke mate gerepresenteerd te worden. Enige vormen van ouderschap zouden toe te wijzen zijn aan de volledige SED, die als beleidsmakers verantwoordelijk worden gehouden

⁸⁸ DDR Museum, Sectie 1: *Öffentliches Leben*, ‘Fail – Repeat the year!’, DSC03224.

⁸⁹ DDR Museum, Sectie 2: *Partei und Staat*, ‘The desks of power’, DSC03331.

voor de door hun gemaakte keuzes, waardoor er zeker met enige negatieve connotatie vanuit dit museum naar de voormalige DDR gekeken wordt. Juist omdat in dit museum die veroordeling aanwezig is en ook de onderdrukking door de SED sterk vertegenwoordigd is in dit museum lijkt het minder doordrenkt te zijn van *Ostalgie* als critici beweren. Echter de laatste karikaturisatie van de alledaagsheid van de taken van de machthebbers tot saai is opmerkelijk wanneer in de rest van het museum eerder het militarisme en de onderdrukking van de SED centraal staan.

Conclusie

In dit onderzoek is gepoogd meer inzicht te geven in hoe ouderschap naar voren komt in de museale representatie van hedendaagse tentoonstellingen met betrekking op de DDR in Berlijn aan de hand van het DDR Museum en het Stasimuseum. Hoewel de musea zeer verschillend van opzet zijn, verschilt de visie op ouderschap in deze musea niet zo zeer. De wijze waarop deze gerepresenteerd werd echter wel. Wat allereerst benadrukt moet worden is dat het Stasimuseum uiteraard de representatie van de Stasi als hoofdonderwerp heeft en dat dit in het DDR Museum niet het hoofdthema is geweest. Toch zegt een analyse van beide musea veel over verschillen in de omgang met het Stasi-verleden.

Allereerst valt op dat de Stasi in het DDR-museum maar beperkt wordt genoemd en dat voor de beperkte mate waarin ouderschap gerepresenteerd wordt het meer als iets collectiefs vanuit de SED gezien wordt. Er is daarbij niet zozeer aandacht voor de opbouw of het handelen van de Stasi of haar medewerkers. Het ministerie wordt daarentegen veroordeeld op basis van de belevenissen van Oost-Duitse individuen. Daarbij speelt emotie een belangrijke rol. In het Stasimuseum komt ouderschap veel explicieter en negatiever naar voren. Ondanks een overwegend zakelijke benadering, wordt het handelen van de Stasi-medewerkers ook in het taalgebruik duidelijk veroordeeld. Dit is hoofdzakelijk terug te vinden in de bijteksten en het bewuste gebruik van aanhalingstekens. Daarnaast worden er ook namen en gezichten van die medewerkers aan de verhalen gekoppeld, waarmee de ouders uit de anonimiteit worden gehaald.

Wiens narratief verteld wordt, verschilt ook sterk per museum. Het centrale narratief in het Stasimuseum lijkt aanvankelijk dat van de Stasi te zijn, maar is toch vooral een vertelling vanuit de burgerrechtenbewegingen. Dit wordt met name duidelijk in de tentoonstellingssectie over de nageschiedenis van het ministerie. Het DDR museum lijkt daarentegen het narratief van de gewone Oost-Duitser te vertellen. De nadruk ligt veelal op de onderdrukkende aspecten van de SED, maar is daarin niet zo gefixeerd op wat de eigenlijke acties van de SED of Stasi waren. Centraal staat echter wat de invloed was op het dagelijks leven van de Oost-Duitser.

Kortom, het lijkt alsof beiden musea zich vooral in het spectrum van de politieke en culturele herinnering van de DDR bevinden. De communicatieve herinnering die Assmann noemde lijkt ook in deze musea achter te blijven. Er wordt immers niet al te expliciet omgegaan met de pluriformiteit aan ervaringen die voormalig inwoners met de staat hadden. Het DDR Museum nodigt enkel iets meer uit voor gesprek. Wanneer er naar de door Sabrow genoemde herdenkingslandschappen gekeken wordt blijkt dat het Stasimuseum vrij duidelijk valt in het

herinneringslandschap van de *Diktaturgedächtnis* Het DDR Museum valt daarentegen overwegend binnen de *Arrangementsgedächtnis*. Het *Ostalgie* gehalte in het DDR Museum valt daarentegen in tekstueel opzicht mee ten opzichte van de commentaren die door critici aan het museum gericht werden. Tegelijkertijd zijn er immers ook duidelijke invloeden van de *Diktaturgedächtnis* te ontdekken. De *Fortschrittgedächtnis* komt in beiden musea niet terug. Dit heeft wellicht te maken met dat deze zich vooral concentreert in bepaalde socialistische groeperingen.

Aan de hand van slechts twee musea is het echter lastig om harde conclusies over de representatie van ouderschap over musea in de DDR in het algemeen iets te zeggen. Een studie waarbij meer musea aan bod komen zou een beter beeld kunnen geven. Daarnaast zou het interessant zijn om te zien hoe ouderschap wordt gerepresenteerd in musea waar de geschiedenis van de DDR slechts één van de velen thema's is, zoals het *Deutsches Historisches Museum*. Hier zou de representatie van ouderschap van de DDR vergeleken kunnen worden met de representaties van andere vormen van ouderschap in het museum. De focus heeft in dit onderzoek op Berlijn gelegen, maar op nationaal en internationaal niveau vergelijkingen trekken zou veel meer kunnen zeggen.

Daarnaast beperkte dit onderzoek zich door vast te houden aan het tekstuele aspect. Bij toepassing van meer methoden uit de sociologie, literatuurwetenschappen en museumstudies zou een veel beter beeld ook geschetst kunnen worden van de bestudeerde musea in dit onderzoek. Een aspect dat omwille van de expertise van de scriptant en de omvang van dit onderzoek hier niet is uitgewerkt. Voor verder onderzoek is het van belang om ook vooral naar het performatieve karakter van tentoonstellingen te kijken om een sterker punt te kunnen maken over hoe de gehele representatie van ouderschap overkomt in het museum in plaats van alleen het tekstuele.

Op dit vlak zou er bovendien veel gewonnen kunnen worden aan de hand van interviews met de tentoonstellingsmakers en een analyse van bezoekersgedrag. Aan de hand van interviews zou je achter de intenties van de tentoonstellingsmakers kunnen komen en met een analyse van bezoekersgedrag kun je analyseren hoe mensen omgaan met bepaalde aspecten van een tentoonstelling. Zo zou dus makkelijker te achterhalen zijn of het in het Stasimuseum een bewuste keuze is geweest om de grote teksten inhoudelijk in het midden te laten liggen of juist niet. Aan de hand van bezoekersgedrag zou geanalyseerd kunnen worden welke teksten er daadwerkelijk gelezen worden en welke niet. Al met al nodigt dit onderzoek vooral uit tot meer diepgravend en vergelijkend onderzoek.

Bibliografie

Literatuur

- Arnold-de Simine, S., *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia* (Londen, 2013).
- Arnold-de Simine, S. “’The Spirit of an Epoch Is Not Just Reflected in Pictures and Books, but Also in Pots and Frying Pans’”: GDR Museums and Memories of Everyday Life’, in: Hodgkin en Pearce eds., *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* (New York 2011) 95-111.
- Assmann, A. *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).
- Assmann, J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).
- Ehrenreich, R.M., en T. Cole, ‘The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships’, *Human organization* 64:3 (2005) 213-224.
- Ehrig, S., M. Thomas en D. Zell eds., *The GDR Today: New Interdisciplinary Approaches to East German History Memory and Culture* (Oxford 2018).
- Dixon, M., ‘The unreliable perpetrator: negotiating narrative perspective at museums of the Third Reich and the GDR’, *German Life and Letters* 70:2 (2017) 241-261.
- Fulbrook, M. *The People’s State: East German society from Hitler to Honecker* (New Haven – Londen 2005).
- Hodgin N. en C. Pearce, ‘Introduction’, in: Ibidem eds., *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* (New York 2011) 1-16.
- Hogervorst, S., *Onwrikbare Herinnering: Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum 2010).
- Jones, S., *The Media of Testimony: Remembering the East German Stasi in the Berlin Republic* (Basingstoke 2014).

Kidd, J. 'Introduction: Challenging History in the Museum', in: Ibidem e.a. eds., *Challenging History in the Museum: International Perspectives* (Londen-New York 2014) 1-22.

Marstine, J., 'Introduction,' in: J. Marstine eds., *New Museum Theory and Practice: An Introduction* (Oxford 2006) 1-36.

Ross, C., *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the interpretation in the interpretation of the GDR* (Londen 2002).

Sabrow, M., 'Die DDR erinnern', in: Idem eds., *Erinnerungsorte der DDR* (München 2009) 11-29.

Saunders A. en D. Pinfold, 'Introduction: 'Wissen wie es war'?', in: A. Saunders en D. Pinfold eds., *Remembering and Rethinking the GDR: Multiple Perspectives and Plural Authenticities* (Londen 2013) 1-15.

Musea

Stasimuseum, Normannenstraße 20, Haus 1, 10365 Berlijn, Duitsland.

DDR Museum, Karl-Liebknecht-Straße 1, 10178 Berlijn, Duitsland.

De gemaakte foto's tijdens de bezoeken aan deze musea zijn op te vragen middels een mail naar s.vanhelden@student.ru.nl

Websites

'Berlin History', Visit Berlin, <https://www.visitberlin.de/en/berlin-history> (geraadpleegd op 30 januari 2020).

DDR-Museum Berlin, <https://www.ddr-museum.de/> (geraadpleegd maart 2020).

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, www.bstu.de (geraadpleegd maart 2020).

'Ein Rundgang durch das DDR-Museum', *Fudder, Badische Zeitung* (31 augustus 2006)
<https://fudder.de/ein-rundgang-durch-das-ddr-museum--118189665.html>
(geraadpleegd op 13 maart 2020).

'Martin Sabrow', Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, <https://zzf-potsdam.de/de/mitarbeiter/martin-sabrow> (geraadpleegd op 14 januari 2019).

'Naslagwerk', Duitsland Instituut, <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/> (geraadpleegd januari 2020).

Stasimuseum Berlin, <https://www.stasimuseum.de/index.htm> (geraadpleegd februari en maart 2020).

'Vergangenheit lässt sich nicht zerreißen: Das Erbe der Stasi – eine permanente Reifeprüfung', *Tagesspiegel* (12 januari 2020) <https://www.tagesspiegel.de/politik/das-erbe-der-stasi-eine-permanente-reifepruefung-vergangenheit-laesst-sich-nicht-zerreißen/25425146.html> (geraadpleegd op 13 januari 2020).

Overige gepubliceerde bronnen

Bezoekersbrochure Stasimuseum Berlin, *Staatsveiligheid tijdens de SED-dictatuur* (Berlijn 2019).

Sabrow M. et al., 'Zur Entstehungsgeschichte des Expertenvotums', in: I. Zündorf, S. Richter en K. Gregor eds. *Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte* (Göttingen 2007) 7-16.